

Andries Raath

Emeritus Professor
of Jurisprudence and
research associate in the
Department of History,
University of the Free
State. Email: RaathA@ufs.
ac.za

DOI: <https://dx.doi.org/10.18820/24150509/JCH43.v2.10>

ISSN 0258-2422 (Print)
ISSN 2415-0509 (Online)

Journal for Contemporary
History
2018 43(2):180-205

© Creative Commons With
Attribution (CC-BY)

KAREL SCHOEMAN SE IMPRESSIONISTIESE- HISTORIOGRAFIESE REKONSTRUKSIE VAN MARGINALISERING EN DIE SEEMANSSPIRITUALITEIT IN SKEPELINGE (2017) – ‘N BRONNESTUDIE

Abstract

Karel Schoeman's (1939-2017) extensive research on seventeenth and eighteenth century ecclesiastical life and Protestant spirituality at the Cape opened up important perspectives for studying Pietism as a transconfessional and transnational phenomenon. Schoeman's biography on Susanna Smit (1995) related Pietism as a form of transconfessional spirituality to the marginalised and isolated existence of Protestant believers in South African frontier communities. Pietism as a form of Protestant spirituality, emanating from and bolstered by the marginalised and isolated existence of believers, forms a core-element of Schoeman's work on Smit's spirituality. In his most recent posthumous work on early colonial history, Skepeling (Shiplings) (2017), Schoeman attempts an impressionistic-historiographical reconstruction of marginalisation and spiritual piety on board the ships of the Dutch East India Company destined for the shores of the Cape of Good Hope. In this article, Schoeman's attempts at reconstructing the spirituality of these mariners are critically investigated and his impressionistic interpretation of marginalisation and isolation in the lives of these seamen evaluated in the context of his views on Pietism and marginalisation expounded in his previous publications. It is argued that the spiritual sources on which Schoeman's reconstruction of piety in Skepeling is based are incomplete. However, his impressionistic descriptions of the marginalised and isolated existence of the Dutch seafaring community represent historiographical reflections of a high standard. It is concluded that Schoeman's neglect to relate the spiritual life on board Dutch East India ships more closely to the marginalised and isolated life of the seafaring

communities is, arguably, a missed opportunity to trace the roots of early Cape Pietism to the living conditions of people who made a valuable contribution to the spiritual profile of later generations of colonialists at the Cape.

Keywords: Bullinger; Dutch Golden Age; Karel Schoeman; orthodoxy; Pietism; transconfessionalism.

Sleutelwoorde: Bullinger; Karel Schoeman; Nederlandse Goue Eeu; ortodoksie; piëtisme; transkonfessionalisme.

1. INLEIDING

Die afwerping van die Spaanse juk teen die einde van die sestiende eeu, die politieke eenwording van Nederland na afloop daarvan en die konsolidasie van die Nederlandse Gereformeerde Kerke deur die Sinode van Dordrecht in die eerste kwart van die sewentiende eeu het die grootburgerlike beheer in staat en kerk en die ekonomiese welvaart van die Nederlandse Goue Eeu ingelui.¹ Die welvaart, vooruitgang en rykdom van die Nederlandse Goue Eeu het egter gekom teen 'n prys. Marginalisering, verskille in stand en sosio-ekonomiese verdelingslyne het die Nederlandse samelewing van die sewentiende eeu deurspek.² Die marginalisering van die armer klasse en die isolasie van minderbevoorregtes was aan die orde van die dag – deels vanweë die grootskaalse toestroming van arbeiders na die bloeiende Nederlandse ekonomie.³ Die marginalisering en isolasie van die laer sosiale stande en minder gegoedes is ook na die spirituele lewe van dié groepe oorgedra.

Op die kruin van die Nederlandse Goue Eeu het stand- en statusverskille met wisselende grade van marginalisering oor 'n wye spektrum in die sosio-maatskaplike lewe voorgekom.⁴ Opvarendes van Nederlandse skepe in diens van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie (VOC) was so 'n gemarginaliseerde groep. Hierdie "eilande" van marginalisering was van deurslaggewende belang vir die bloeiende ekonomie, maar is maatskaplik as synde van 'n laer stand asook

1 Kyk R Parthesius, *Dutch ships in tropical waters. The development of the Dutch East India Company (VOC) shipping network in Asia 1595-1660* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010).

2 Vgl. JL Price, *Dutch culture in the Golden Age* (London: Reaktionbooks, 2011), pp. 14, 20, 32, 33.

3 Price toon aan dat toestroming van elders in die laat 17de-eeu daarvoor verantwoordelik was dat ruim een-derde van die bevolking van Amsterdam buite die grense van die Republiek gebore was (*Dutch culture*, p. 33).

4 Vgl. PL Muller, *Onze Gouden Eeuw. De Republiek der Vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd III* (Leiden: AW Sijthoff, 1896). Dié verdelingslyne het ook van provinsie na provinsie en streek na streek gewissel.

menslike waarde deur die vooruitstrewende handelslui en kapitaliste bejeën. Hulle is spiritueel as 'n andersoortige groep beskou en behandel. Godsdienstig staan die Nederlandse Goue Eeu in die spanningsveld van kleinburgerlike klasseverskeidenheid en 'n grootburgerlike selfbewussyn, gerig op die nasionale identiteit van 'n welvarende Nederland. Simon Schama beskryf die Nederlandse grootburgerlike elite as, "that upper crest of the property-owning class who could afford to pass off their culture as the national heritage".⁵ Teenoor die grootburgerlike (Grossbürgerliche) nasionale visie, was die kleinburgerlike (petit bourgeoisie) mentaliteit tussen geïndividualiseerde spirituele vromes en godsdienstige en morele onverskilliges verdeel. Anders as die welvarende nasionaalbewuste besittersklas het die individue wat hul arbeid teen 'n karige loon verkoop het, in armoede verkeer. Die kleinburgerlike lewenstyl is gekenmerk deur 'n gevoelsmatige (teenoor rasonale) begrensde en geïnternaliseerde morele en emosionele lewe wat tot die rand van die Nederlandse burgerlewe uitgeskuif is. Kortliks: 'n gemarginaliseerde-lewensbestaan wat deelname aan die lotsbesluite van die groter gemeenskap ontbeer het.

In Karel Schoeman (1939–2017) se boek, *Skepelinge*, wat postuum verskyn het, word die marginalisering en die gevolge daarvan onder opvarendes van VOC-skepe na oorsese gewestes breedvoerig beskryf. Schoeman se relaas besoek die bronne waaruit die opvarendes se geestelike honger gestil is, en aan die hand waarvan hy metodologies-hermeneuties die seemanslewe van die sewentiende en agttiende-eeu rekonstrueer. Dié beskrywing geskied as h, "impressionistiese betragting van die vroeë koloniale tydperk in die Suid-Afrikaanse geskiedenis"⁶; 'n "hibriede skepping" oftewel, "historiese improvisasie".⁷ Schoeman self beskou sy pennevrug as synde saamgestel uit, "histories en wetenskaplik verantwoorde tekste", wat egter op "suiwer subjektiewe ... wyse" gebruik is om 'n bepaalde siening van die verlede oor te dra, verweef met, "insidentele persoonlike betragtings oor geskiedenis, navorsing en skrywerskap".⁸ Die resultaat is 'n hibriede skepping, "êrens in die midde tussen fiksie en niefiksie", 'n "historiese improvisasie" oftewel die "aanloop tot 'n roman".⁹ Die uitgewer voeg by: "Dit is geskiedskrywing soos geen Suid-Afrikaanse skrywer dit nog kon vermag nie."¹⁰

Vir doeleindes van hierdie artikel is Schoeman se insidentele betragtings, historiese improvisasies en roman-inslag van minder belang. Van primêre belang is egter sy gebruik van histories, en wetenskaplik, verantwoorde tekste op grond

5 S Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (California: University of California Press, 1988), p. 4.

6 K Schoeman, *Skepelinge. Aanloop tot 'n roman* (Kaapstad: Human & Rousseau, 2017), binneflap, voor.

7 *Ibid.*, p. 535.

8 *Ibid.*

9 *Ibid.*

10 *Ibid.*, binneflap, voor.

waarvan sy impressionistiese-historiografiese betragtings van godsdienstigheid ter see gestalte kry – te meer omdat spiritualiteit van dié era 'n belangrike bousteen van Skepeling is. Op die vraag in watter mate alle geskiedenisnavorsing op sowel onontwykbare feitelike data as impressionistiese rekonstruksie berus, word nie verder in hierdie artikel ingegaan nie. Die spesifieke navorsingsvraag wat hier aan die orde gestel word, is naamlik in watter mate Schoeman se historiografiese rekonstruksie van seemanspiritualiteit onder opvarendes van VOC-skepe legitiem is en in welke mate sy impressionistiese interpretasie van marginalisering en spirituele vroomheid in die lewens van opvarende skeepslui wat die Kaap as bestemming gekies het, geslaagd is. Vir dié doel word op die verantwoordbaarheid van bronne wat Schoeman ter rekonstruksie van die seemanspiritualiteit van die sewentiende en agttiende-eeu gebruik het, gefokus. Die spirituele gebruike wat in Skepeling te berde kom, geniet minder aandag – in elk geval vir sover dit nie direk tot die hermeneutiese hantering van historiese tekste herlei kan word nie. Die rede vir dié metodologiese aanpak is gebaseer op die feit dat Schoeman se interpretasie(s) deurentyd aan spesifieke historiese bronne georiënteer is en aan die hand waarvan hy die spiritualiteit van die kolonisasie-epog ondersoek.

2. SPIRITUELE VROOMHEID EN MARGINALISERING IN KAREL SCHOEMAN SE VROEËRE WERKE

2.1. Spirituele vroomheid, piëtisme en Nadere Reformasie in die sewentiende en agttiende eeu

Karel Schoeman se belangstelling in die komplekse verband tussen marginalisering en die spirituele vroomheid wat daaruit gevloei het, ontluik aanvanklik teen die agtergrond van vroue-gelowiges in Suid-Afrika wat in mindere of meerdere mate hul toevlug tot piëtistiese geloofspraktyke geneem het. In sy biografie oor Susanna Smit (1995)¹¹ lê hy 'n direkte verband tussen die afsondering van blanke pioniers wat selde die geleentheid gekry het om formele kerkdienste by te woon of andersins met georganiseerde godsdiens in aanraking te kom en die piëteitsliteratuur wat in die sewentiende en agtiende eeu vir 'n groot mate van vroomheid onder dié pioniers verantwoordelik was.¹² Schoeman sonder die familie Maritz – ouers van Susanna Smit – as 'n piëtistiese vroomheidstipe in dié verband uit.¹³ Die geloofsbeleving van dié huislike

11 K Schoeman, *Die wêreld van Susanna Smit, 1799-1836* (Kaapstad: Human & Rousseau, 1995).

12 *Ibid.*, p. 23.

13 *Ibid.*

kring – soos talle ander pionierfamilies – is versterk deur die invloed van die Nederlandse piëtisme of "Nadere Reformasie", wat dwarsdeur die agttiende eeu tot taamlik diep in die negentiende eeu onder blanke gelowiges in Suid-Afrika werksaam was.¹⁴ Dié piëtistiese invloed, skryf Schoeman, het geskied binne die raamwerk van die Calvinisme, maar buite die struktuur van die amptelike Kerk.¹⁵ Hierdie rigting, voeg Schoeman by, het ontstaan as 'n reaksie op die formaliteit, rasionalisme en verwêreldliking van die amptelike Kerk. Dit het die klem geplaas op die gevoel, die innerlike geestestoestand van die gelowige en 'n mistieke beleving van die geloof. Laasgenoemde is op diverse wyse gevoed deur byeenkomste of konventikels – deur Jacobus Koelman (1633-1695) beskryf as private samekomste waarin mens van God en sy Woord tot stigting spreek, waar saamgebied en gesing word, gelowiges mekaar "verwakkert" in die geloof en buite die amptelike Kerk spiritueel versterk word.¹⁶ Die resultaat van dié godvrugtige byeenkomste was 'n piëtistiese tendens onder die boerebevolking wat nie deur die Kerk teengewerk kon word nie, hoe sterk dit ook al afgekeur is.¹⁷

In sy biografie oor Machtelt Smit en die agttiende-eeuse samelewing aan die Kaap (1997)¹⁸, beklemtoon Schoeman dat die Nederlandse immigrante na die Kaap nie noodwendig Calviniste was nie en dat, "(n)ie amptelik was daar op godsdienstige vlak dus meerdere godsdienstige strominge aan die Kaap aanwesig, die vernaamste daarvan kan waarskynlik op veralgemenende en omvattende wyse as die piëtisme beskryf word".¹⁹ Vervolgens tipeer Schoeman die piëtisme as 'n beweging wat gedurende die sewentiende eeu onder Protestantse gelowiges van Noord-Europa ontwikkel het in reaksie op wat hulle as die formaliteit en dogmatisme van die amptelike kerkgenootskappe ervaar het.²⁰ Dié rigting was ingeskakel by 'n komplekse proses van kulturele en godsdienstige interaksie tussen die Protestantse handelsnadies rondom die Noord- en Oossee – Skotland, Nederland, Noord-Duitsland, Skandinawië en die Baltiese lande – wat deur skeepsvaarders, koopmanne, studente, reisigers, emigrante en vlugtelingen bevorder is en ook na Noord-Amerika oorgedra is.²¹ Die bedoeling met die piëtistiese beweging was geensins om van die bestaande kerke weg te breek nie, maar eerder om hulle bediening aan te vul; 'n poging om individuele lidmate wat oor hul sieleheil besorgd was vir wedersydse stigting en bemoediging bymekaar te bring en om naas leersuiwerheid ook aan lewensheiliging en vroomheid

14 *Ibid.*, pp. 168-169.

15 *Ibid.*, pp. 168-169.

16 *Ibid.*, pp. 168-169.

17 *Ibid.*, p. 170.

18 K Schoeman, *Dogter van Sion. Machtelt Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749-1799* (Kaapstad: Human & Rousseau, 1997).

19 *Ibid.*, p. 123.

20 *Ibid.*, p. 124.

21 *Ibid.*

aandag te skenk, met daarby 'n uitgesproke neiging tot mistiek, die ontstaan van konventikels vir gelowiges se ondersteuning, stigting en bemoediging buite die beheer van die kerk, gemeente of predikant.²² Die belangrikste elemente van die piëtisme was die belydenis van sonde, bekering, vernuwing en die kultivering van 'n nuwe lewe in Christus deur die handhawing van streng etiese kodes, Bybelstudie, stigtelike sang en sendingwerk, oftewel persoonlike bekering, heiligmaking, getuienis met klem op die innerlike lewe van die individu en sy/haar persoonlike lewe met God.²³

Schoeman tref nie 'n onderskeid tussen Nadere Reformasie en piëtisme nie – eersgenoemde is 'n uitvloeisel van laasgenoemde. Hoewel die term Nadere Reformasie vir die piëtistiese stroming in Nederland verkies word, verwys Schoeman eenvoudigheidshalwe na piëtisme, "al is dit nie streng korrek nie".²⁴ As bronne van die Nederlandse piëtisme noem hy Gisbertus Voetius (1589-1677), Johannes de Labadie (1610-1674), Jodocus van Lodenstein (1620-1677) en Theodorus (Gerardi) à Brakel (1608-1669).²⁵ Die invloed wat piëtistiese strominge onderling uitgeoefen het, beskryf Schoeman as 'n "intense wisselwerking" binne die destydse Protestantisme²⁶ – dieselfde invloede wat piëtistiese kringe aan die Kaap binnegedring het.²⁷ Wat die Kaapse piëtisme betref, het dit eerste in aanraking gekom met die Duitse (Spenserse) variante daarvan.²⁸ Hoewel die Nederlandse piëtisme, volgens Schoeman, reeds teen 1720 'n geringer invloed gehad het, het die Duitse variant daarvan steeds 'n invloed op die spiritualiteit van Kaapse gelowiges bly handhaaf.²⁹

2.2 Spirituele vroomheid en marginalisering

Wie was die mense wat deur die piëtistiese tendense beïnvloed en aangespreek is? In Die wêreld van Susanna Smit, 1799-1863 is dit die ylverspreide blanke bevolking wat in die destydse Kaapse binneland versprei was – soos die familie Maritz wat onder Graaff-Reinet geressorteer het – en soms tot sover as 200 kilometer van die kerk woonagtig was.³⁰ In sy artikel "Vroeë geskryfte deur Suid-Afrikaanse vroue, 1749-1865", is dit hoofsaaklik gelowiges wat tot in die Wamakersvallei gevestig was en soms deur natuurlike gebeurtenisse deel

22 *Ibid.*

23 *Ibid.*

24 *Ibid.*, p. 125.

25 *Ibid.*,

26 Schoeman, *Machtelt Smit*, p. 126.

27 *Ibid.*, p. 127.

28 *Ibid.*, p. 128.

29 *Ibid.*, pp. 278-281.

30 K Schoeman, *Die wêreld van Susanna Smit, 1799-1863* (Kaapstad: Human & Rousseau, 1995), p. 23.

van 'n "afgeslote klein wêreld" was.³¹ Afsondering is marginalisering en beide is nie uitsluitlik in terme van afstand of lokaliteit beskryfbaar nie. In geval van vroue-gelowiges van die agtiende en negentiende eeu geskied dit ook deur sosiale praktyke. Vroue het hulself tot piëtistiese ego-beskrywings gewend, meld Schoeman, omdat dit vanweë sosiale en godsdienstige redes die enigste aanvaarbare en veroorloofde literêre uitingsvorme was.³² In *Dogter van Sion*. Machteld Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749-1799 kom piëtisme aan die lig waar klein, informele huisbeenkomste van gelowiges vir gemeenskaplike ondersteuning, stigting en bemoediging, buite die beheer van die amptelike Kaapse Kerk, gemeente of predikant ontstaan³³ en waar gelowiges van Protestantse belydenis op "informele en ongeorganiseerde" wyse op die periferie van die kerklike lewe aan die Kaap swewe³⁴ en in die vorm van ouderwetse bevindelikheid "in die kringe van die klein burgery" op die platteland voortlewe.³⁵ Dat swaarkry, persoonlike ellende en fisieke lyding tot piëtistiese neigings bydra, blyk uit die moeilike kindergeboortes, swangerskappe en ander moeilike omstandighede wat vroue-gelowiges moes deurleef.³⁶ In *Armosyn van die Kaap*. Voorspel tot vestiging, 1415-1651 (1999) was piëtistiese vroomheid op nogal verrassende wyse met die "brute gewelddadigheid" van die seemanslewe verweef.³⁷ In *Patrisiërs en prinse* (2008), is berouvolle tranestorting – afgesonderde lyding wat nie medemenslik gedeel kan word nie – die marginaliserende impuls wat die piëtistiese spiritualiteit kenmerk.³⁸ In *Schoeman se Die Bosmans van Drakenstein* (2010), word piëtisme as klasongebonde spiritualiteit aangedui. In dieselfde asem voeg Schoeman by dat dit veral onder die "kleine burgery" was dat piëtisme floreer het: loonafhanklikes, koopliede, winkeliers, ambagsliede, vroedvroue, naaisters en diensmeisies³⁹ – tendense wat soortgelyke sterk invloed op die "eenvoudige gelowiges" van Nederland uitgeoefen het.⁴⁰ Wat die Kaapse grensgebied betref, was die chroniese tekort aan predikante in die VOC-tyd, 'n gebrek aan kerklike toesig en dissipline en die afwesigheid van doeltreffende kontak met die amptelike Kerk in Nederland

31 Schoeman, "Vroeë geskifte deur Suid-Afrikaanse vroue, 1749-1865", *South African Historical Journal* 36 (1997), p. 35.

32 *Ibid.*, p. 25.

33 Schoeman, *Machteld Smit*, p. 124.

34 *Ibid.*, p. 281.

35 *Ibid.*, pp. 278-281.

36 *Ibid.*, pp. 262-264.

37 K Schoeman, *Armosyn van die Kaap. Voorspel tot vestiging, 1415-1651* (Kaapstad: Human & Rousseau, 1999), p. 19.

38 K Schoeman, *Patrisiërs en prinse. Die Europese samelewing en die stigting van 'n kolonie aan die Kaap, 1619-1715* (Pretoria: Protea Boekhuis, 2008), p. 264.

39 K Schoeman, *Die Bosmans van Drakenstein, 1705-1842* (Pretoria: Protea Boekhuis, 2010), p. 93.

40 *Ibid.*, pp. 93-95.

faktore wat tot ontluikende piëtistiese geneighede bygedra het.⁴¹ In *Portrait of a slave society* (2012)⁴² en *Hoogty* (2014)⁴³ vorm 'n groeiende groep gelowiges wat 'n "meer persoonlike geloofsbeleving nagestreef het" as wat hulle by die Gereformeerde Kerk kon vind, die piëtisties-geneigde geloofsgemeenskap.⁴⁴

3. MARGINALISERING, SPIRITUELE VROOMHEID EN PIËTISME IN SKEPELINGE

3.1 Marginalisering, vroomheid en die Protestantse ortodoksie

Die marginalisering van seelui wat vir 'n karige loon as opvarendes na oorsese gewestes moes reis en as gevolg van siektes, beserings en uiterse fisieke omstandighede gesterf het, vorm 'n sleutel-komponent van Skepeling. Dit is trouens die gevare en bejammerenswaardige lewe van matrose wat die aanknopingspunte van Schoeman se impressionistiese betragtinge oor godsdiens, materiële gebrek en volwasse onderrig vorm. Die werklikhede waarmee opvarende seelui in hierdie verband te kampe had, kom in talle plastiese beskrywings aan die lig: sosiale en maatskaplike misstande⁴⁵, gewelddadige marteling en verminking as geoorloofde wyses van straf⁴⁶, behandeling soos slawe⁴⁷, sodat die Duitser Von Wurmb opmerk: "So draaglik soos die leefwyse op die skepe ook vir die offisiere is, so jammerlik is daarenteen die lot van die gewone volk, en ek kan nie verstaan waarom hulle hul nie liever versuip as om so 'n lewe te lei nie."⁴⁸

Kommunikasie tussen die grootburgerlike gesagstrukture met en effektiewe spirituele versorging van die kleinburgerlike gemarginaliseerdes het groot eise gestel. Die gangbare Calvinisties-Gereformeerde preek- en leerboeke was ingewikkeld, omslagtig en vir die kleinburgerlikes inhoudelik ontoeganklik. Tesame met die gebrek aan geordende predikers wat die inhoud daarvan kon oordra, was die stand- en geleerdheidsafstande tussen grootburgerlikes en kleinburgerlike gemarginaliseerdes bykans onoorbrugbaar. Die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie (VOC) was van oordeel dat die verbondsinslag van

41 *Ibid.*, p. 96.

42 K Schoeman, *Portrait of a slave society. The Cape of Good Hope, 1717-1795* (Pretoria: Protea Boekhuis, 2012), p. 441.

43 K Schoeman, *Hoogty. Die opbloeit van 'n koloniale kultuur aan die Kaap, 1751-1779* (Pretoria: Protea Boekhuis, 2014), pp. 300-301.

44 *Ibid.*, 300-301, 441.

45 K Schoeman, *Skepeling. Aanloop tot 'n roman* (Kaapstad: Human & Rousseau, 2017), p. 162.

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*, p. 163.

48 Schoeman, *Skepeling*, p. 163.

die Switserse Gereformeerde spiritualiteit die kloof kon oorbrug. Heinrich Bullinger se *Decades* (in Nederlands vertaal as *Huysboek*) (1582)⁴⁹ en Zacharias Ursinus se *Schat-boek* (1664)⁵⁰ sou die gemoedere en spirituele behoeftes van die kleinburgerlike bevolking sterker aanspreek. Karel Schoeman se historiese rekonstruksie van prediking uit Bullinger se *Huysboek* – hoewel hy nie op die teologie daarvan ingaan nie – aan boord van VOC-skepe, bevat die kommunikatiewe sleutel waardeur die spirituele selfbewussyn van die gelowiges aangespreek en die raamwerk vir openbare vroomheid aan sowel gelowiges as godsdienstig-onverskilliges voorgehou is. Veral twee struikelblokke was in dié verband vir opvarendes van VOC-skepe van belang: Enersyds moes bronne vir prediking gevind word wat ortodoks van inslag was; andersyds moes dit 'n appèl op seemansgemoedere kon uitoefen.

Die gewildheid wat die Switserse teoloog, Heinrich Bullinger (1504-1575) in die sestiende-eeuse spiritueel verdeelde Nederlandse samelewing geniet het, was die aanknopingspunt vir die VOC se keuse van godsdienstige bedieningslektuur vir opvarendes van VOC-skepe na oorsese gewestes. Bullinger se *Decades* was bekend in Nederlandse teologiese kringe. Johannes Anastasius Veluanus (in 1544 'n Roomse prediker in die leër en later tot die Reformasie bekeer), Gellius Snecanus (gebore 1520) en Cornelius Wiggersz (ca. 1550-1624) was belangrike toegangspoorte van Bullinger se verbondsteologie tot die kerkbevolking van die Lae Lande van die sestiende-eeu. Veluanus, se *Ein kurtzer Wegweiser ...* (1564) wat veral in die Lae Lande versprei is, beveel by die eenvoudige liede die werke van Bullinger aan.⁵¹ Die transkonfessionele inslag van Veluanus se werk is opvallend. Sy lys aanbevole teologiese werke sluit bykans al die leidende Reformasiefigure in.⁵² Bullinger se verbondsteologie is die samesnoerende element wat die onderskeie teologiese beklemtoninge onderlê: geloof is die sentrale voorwaarde van die verbond; 'n vroom en deugsame lewe is die tweede. In Christus is die verbond bevestig en vervul.⁵³ Kleinburgerlike gelowiges sou nie alleen die praktiese verbondliteratuur beter kon volg nie, maar deur die persoonlike spirituele appèl daarvan sterker aangespreek word.

49 H Bullinger, *Huys-boeck, vijf decades, dat is vyftich sermoenen (...)* (Dordrecht: Jan Canin, 1582).

50 Z Ursinus, *Schat-boeck der verclaringen over den Nederlandschen Catechismus (...)* (Amsterdam: Johannes Ravesteyn, 1664).

51 JA Veluanus, *Ein kurtzer Wegweiser (...)* (Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld, 1564), p. 65.

52 Veluanus, *Wegweiser*, p. 66. Hy verwys na Johannes Calvyn (1509-1564); Pietro Martiri (Martyr) Vermigli (1500-1562); Philip Melancthon (1497-1560); Martin Bucer (1491-1551) en Wolfgang Musculus (1497-1563).

53 Veluanus, *Wegweiser*, p. 76.

Snecanus se *Methodica descriptio*⁵⁴ (1591) volg eweneens Bullinger se verbondslyn: Deur die verbond van genade het God die gevalle mensheid bevry van die slawerny van die goeie werke en herstel in die vryheid van die geloof. Die verbond van genade behou 'n eenheid deur die bedelings voorafgaande aan die Wet, onder die Wet en ná die Wet; dit sluit sowel die Ou as Nuwe Testament in, en die sakramente van die verbond dien as seëls van sowel die Ou as Nuwe Verbond. Slegs diegene wat aan die vereistes van geloof en liefde voldoen, word as waardige bondgenote beskou.⁵⁵

Bekend as die "groot woelgees" van die Nederlandse Kerk, het Wiggersz gewaag om die verbondsteologie teenoor die grootburgerlike oortuigings van Gereformeerde Skolastiek en die voorstanders van 'n rasionalistiese dubbele predestinasieleer in Calvyn se teologie te verkondig. Wiggersz het Bullinger se verbondsteologie tot 'n universele verlossingsleer uitgebrei as gevolg waarvan hy uit sy amp onthef en in 1598 uit die kerk geban is. Franciscus Gomarus (1563-1641), bekend vir sy streng Calvinistiese standpunte, was een van die ondertekenaars van dié bevelskrif.⁵⁶

Ten spyte van sterk weerstand uit Gereformeerde Skolastieke kringe het talle streng Calvinisties-georiënteerde kerklui toenemende belangstelling in Bullinger se verbondsteologie getoon. Die verbondsïdee – bevattende sowel die aspekte van werke en genade – het hul in staat gestel om die voorwaardelike element van die verhouding tussen God en die mens na die werksverbond te verskuif en die genadeverbond as onvoorwaardelik op te neem. Op grond van dié verbondsmatige omraming van die Gereformeerde Kerkleer het die dubbele verbondsleer die medium geword ingevolge waarvan God uitverkiesend en verdoemend in die geskiedenis met die mens omgaan.⁵⁷ Dié verbondbenadering het die weg vir die aanvaarding van die individualiserende en mistieke geloofsbeoefening van die piëtisme in Nederland voorberei.

Zacharias Ursinus (1534-1583) se *Schat-boeck* (1664) saamgestel deur David Pareus, in Nederlands vertaal deur Festus Hommius en bewerk deur D Johannes Spiljardus, het waarskynlik die meeste bygedra tot die popularisering, teologiese vertering en oordrag van Bullinger se verbondsteologie onder die bevolking van die Lae Lande.⁵⁸ By vraag 18 – oor die vraag: Wie is die Middelaar wat sowel waaragtig God en waaragtig mens is, behandel Ursinus die inhoud van die verbond tussen God en mens. Voorts skenk hy aandag aan die vraag hoe tussen God en mens 'n verbond gemaak kan word, hoeveel verbonde daar is en

54 G Snecanus, *Methodica descriptio sive fundamentum praecipuorum locorum communium, aut dogmatum S. Scripturae de cognitione Dei, & hominis (...)* (Haarlem: Johannes Theophilus, 1591).

55 Snecanus, *Methodica descriptio*, pp. 12, 14, 19, 20.

56 CS McCoy & JW Baker, *Fountainhead of federalism* (Westminster: John Knox Press, 1991), p. 32.

57 *Ibid.*, p. 32.

58 Sy dogmatiese werk, *Corpus doctrinae Christianae* (Genève: Paulii Melissi Schedii, 1627), pp. 91-92, het eweneens die verbond as dogmatiese grondmetafoer in die heilsorde beklemtoon.

waarin die Ou en Nuwe Verbond onderskeidelik ooreenstem.⁵⁹ Die versoening van God en mens word die Verbond (of Testament) genoem. Christus as Middelaar versoen God en mens op grond van dié verbond.⁶⁰ Hierdie verbond moet soms hernu word en vereis van die mens gehoorsaamheid aan Gods gebooie en liefde teenoor die naaste.

Die vroomheidspiritualiteit van die Protestantse ortodoksie en die verbondsinslag van hul werke het onder sowel Gereformeerd-Skolastieke skrywers as piëtisties-geneigdes in intensiteit toegeneem. Die samevloeiing van dié tendense in die sewentiende- en agtiende-eeuse Protestantse spiritualiteit het die spirituele etos van die kleinburgerlike gelowiges onderweg na en in Suid-Afrika se pioniergemeenskappe bepaal.

3.2 Ontluikende piëtisme en die spirituele middeweg

Die gemarginaliseerde kleinburgerlike opvarendes van VOC-skepe was nie nasionaal homogeen nie. Benewens Nederlanders is bemanning van die VOC-skepe in groot getalle in die naasliggende Duitse grensgebiede gewerf.⁶¹ Bykomend tot die breuk tussen gelowiges en onverskilliges in kleinburgerlike kringe, was talle matrose en VOC-personeel nie van gereformeerde oortuiging nie.⁶² Beduidende getalle was Luthers, Deens, Noorweegs of van ander Europese nasionaliteite. Die godsdienstige werke wat ter spirituele versorging van die kaleidoskoop van opvarendes gebruik is, vertoon 'n spektrum van godsdienstige invloede, teologiese style en verstaanbaarheidsvlakke: Roelof Pietersz (Van Niedek), 't Lof onses Heeren Jesu Christi (1625)⁶³; Jean Taffin, De boetveerdicheyt des levens (1597)⁶⁴; Simon Goulart, Veertich tafereelen des doods (1615)⁶⁵; Ludovicus Bayly, De practycke ofte oeffeninge des Godsaligheydt (1627)⁶⁶; Justus Bulaeus, Huyspostille ofte predication (1642)⁶⁷; Martinus Molerus, Hoe een yegelik Christen-mensch (1645)⁶⁸; Philippus Lansbergius, Den Catechismus ofte

59 Ursinus, *Schat-boeck*, fol. 63a-64a.

60 *Ibid.*, fol. 63a.

61 Price, *Dutch culture*, p. 14 e.v.

62 Bv. Schoeman, *Machtelt Smit*, pp. 123.

63 R Pietersz, 't *Lof onses Heeren Jesu Christi. Dat is korte verklaringe (...)* (Amsterdam: Hendrick Laurentsz, 1625).

64 J Taffin, *Grondich bericht van de boetveerdicheyt des levens (...)* (Amsterdam: Johannes Crucius, 1597).

65 S Goulart, *Veertich tafereelen des doods. Eerst in de Fransche tale beschreven door mr. Simon Goulart* (Amsterdam: Johannes Colom, 1615).

66 L Bayly, *De practycke ofte oeffeninge der Godsaligheydt. Leerende een Christen mensche (...)* (Amsterdam: Isaak van der Putte [1627] 1642).

67 J Bulaeus, *Huys-postille ofte predication, over de Sondaeghsche Evangelien (...)* Amsterdam: Casparus Lootsman, [1642] 1695).

68 Oorspronklik verskyn as M Moller, *Soliloquia de passione Jesu Christi (...)* *Wie ein jeder Christen mensch, das allerheyligste Leyden und Sterben unsers Herrn Jesu Christi/ in seinem Herzen bey sich selbst betrachten (...)* (Görlitz: Johann Rhambaw, 1597).

onderwysinge (1616)⁶⁹ en Adam Westerman, *De groote Christelijke zee-vaert* (1692)⁷⁰ was, benewens Bullinger se *Huys-boeck* en Ursinus se *Schat-boek*, die voorgeskrewe lektuur wat in die kajuit en/of die sieketroosterskis vir godsdienstige doeleindes byderhand moes wees. Spirituele vroomheid was die gemene deler waarbinne die uiteenlopende inslag en teologiese appèl van dié werke tuisgekem het. Benewens die voorgeskrewe spirituele werke, het die VOC-voorskrifte vir enige werk van gereformeerde oortuiging voorsiening gemaak. Dít sou werke wees wat volgens die Nederlandse Gereformeerde Kerk en die VOC se verbintenis tot die ondersteuning en beskerming van die openbare Kerk as teologies aanvaarbaar, vir sieketroosters se voorlesings bruikbaar en vir die opvarendes as verstaanbaar beskou is. Wat nie-eksplisiet voorgeskrewe werke betref, gebruik Schoeman hoofsaaklik publikasies van Francois Halma (1653-1722)⁷¹, Jacobus Hondius (1629-1691)⁷², Jacobus Koelman (1620-1677)⁷³, Jodocus Lodenstein (1620-1677)⁷⁴, Johannes Florentius Martinet (1729-1795)⁷⁵, Engel Arendsz. van Dooregeest (1645-1706) en CA Posjager (Doopsgesinde predikante, aanvang agtiende eeu)⁷⁶, Adrianus Stellingwerff (voorsinger en skoolmeester te Blokzyl, einde van die sewentiende-eeu)⁷⁷, Cornelis Udemans (1581-1649)⁷⁸ en Claes Jacobsz Wits (1599-1669)⁷⁹ ter ondersteuning van sy vertolking van die vroomheidspiritualiteit van die VOC-tydperk.

Halma was verantwoordelik vir verskeie digwerke en veral bekend vir sy beryming van die Psalms – laasgenoemde bekend onder die titel *Davids harpzangen of de cl Psalmen* (1707).⁸⁰ Benewens berymings van al die Psalms, is gebede vir verskillende geleenthede in die bundel opgeneem. Die volgende jaar verskyn van sy pen *Heilige feestzangen* (1708), 'n bundel met die doel om die harte te "vergeestelyken", ter vermeidung van "wereldtsche, veelmin ergerlyke liederen ...".⁸¹ Hoewel die piëtistiese oogmerke van beide bundels die gemoedere

69 P Lansbergius, *Den Catechismus ofte onderwysinge inde Christelijcke religie (...)* (Amsterdam: Jan Evertsz Kloppenburg, 1616).

70 A Westerman, *Groote Christelyke zee-vaert, in XXVI predikationen, in maniere van een zee-postille (...)* (Amsterdam: Jacobus Conynenberg [1695] 1715). Aanvanklik verskyn dié werk as *Christelijcke zee-vaert ende wandel-wegh, met beschrijving van Stavoren* (1611). Vanaf 1653 vermeerder die preke tot 26 en die titel lui: *Groote Christelijcke zee-vaert in maniere van een zee-postille*.

71 Schoeman, *Skepelinge*, p. 562.

72 *Ibid.*, pp. 280, 562.

73 *Ibid.*, pp. 87, 88, 89, 563.

74 *Ibid.*, pp. 489, 553.

75 *Ibid.*, pp. 189, 192, 206, 234, 489, 564.

76 *Ibid.*, p. 567.

77 *Ibid.*, pp. 111, 194.

78 *Ibid.*, pp. 190, 193.

79 *Ibid.*, p. 192.

80 F Halma, *Davids harpzangen of de cl Psalmen (...)* (Amsterdam: Francois Halma, 1707).

81 F Halma, *Heilige feestgezangen, behelzende De geboorte en 't Lyden des Heilants, zyne Opstandinge, Hemelvaart, Verhooginge aan Godts rechte handt, en de Zendinge van den H. Geest ...* (Leeuwarden: Francois Halma, 1718) "Berecht", p. 4.

van gelowige opvarendes sou aanspreek, is die inslag van verhewendheid en breedsprakige opgesmuktheid vir die deursnee piëtis te diepsinnig en omwolk van geleerdheid. Sy *Catechismus* (1712)⁸² was 'n meer bevatlike bundel wat uitlegging van die Kategismus met stigtelike liedere op bekende sangwyses gekombineer het. Dié werk sou vir bediening van opvarende seelui tot groter stigting kon dien.

Hondius se Swart register (1679)⁸³ het spesifiek die doel gehad om lidmate van die Gereformeerde Kerk in staat te stel om die sondes wat onder hul neuse voortwoeker te identifiseer.⁸⁴ In sy voorrede betreur PY vander Hof die verswelging van die Nederlandse Kerk deur die sondes wat deur Hondius aan die lig gestel word.⁸⁵ Die klem val deurgaans op die gebrek aan vroomheid in die Nederlandse Gereformeerde Kerk, wat uiteindelik ook tot allerlei rampe onder die volk lei. Hoewel Hondius se plastiese beskrywings van die sonde-ellendes van die Nederlandse Gereformeerdes aan die hand van die alfabet ook ander gelowiges en ongelowiges se aandag mag trek, is dit te betwyfel of dié werk vir die spirituele mengelmoes van opvarendes aan boord van die VOC-skepe sou deug. Terloops: Schoeman maak nie melding van Hondius se teenhanger-opvolgwerk wat bedoel was as vertroosting ná kennisname van die gruwels wat die Nederlandse openbare kerkbevolking deursuur het nie: die sogenaamde Wit register (1733).⁸⁶

Koelman was 'n polemiese woelgees en voorstander van volkome reformasie van die nasionale lewe. Één van sy grootste bekommernisse was die gebrek aan reformasie wat in die Nederlandse kinderopvoeding merkbaar was. Ter remediëring van dié probleem publiseer Koelman 'n werk getitel *De pligten der ouders* (1684).⁸⁷ Dié werk wat in Amsterdam gepubliseer is, begin met, "Een ernstige Aanspraak, Aan Ouders, en Schoolmeeesters, en Meesteressen, Om de Kinderen voor den Heere te queeken."⁸⁸ Dit maak ouers attent op die "smert en geduurigh droefheid" by bemerking van onbekeerde neigings by hul kinders.⁸⁹ Schoeman se verwysing na dié bron by wyse van 'n matroos se vroeëre jeuglewe kan as 'n legitieme verwysing aanvaar word: in Nederlandse piëtistiese kringe het dié werk hoë aansien geniet.

82 F Halma, *Catechismus ofte onderwyzing in de Christelyke leere (...) Gereformeerd gezangboek over de voornaamste waarheden van 't Christendom* (Leeuwarden: F Halma, 1712). Dit verskyn later as *De Heidelbergsche Catechismus, ofte onderwyzinge in de Christelyke leere (...) met toepassende gezangen (...)* (Leeuwarden: F Halma, 1716).

83 J Hondius, *Swart register van duysent sonden (...)* (Amsterdam: Gerardus Borstius, 1679).

84 *Ibid.*, subtitel.

85 *Ibid.*, voorrede.

86 J Hondius, *Wit register van veelerley vertroosting en raadgevingen; dienende tot onderrigtinge en verligtinge (...)* (Amsterdam: Adrianus Douci, 1733).

87 J Koelman, *De pligten der ouders, in kinderen voor Godt op te voeden. Nevens dryderley catechismus (...)* (Amsterdam: Johannes Boekholt, 1684).

88 Koelman, *Pligten*, "Ernstige Aanspraak".

89 Koelman, *Pligten*, "Ernstige Aanspraak".

Lodenstein se *Uytspanningen* (1676)⁹⁰ toon 'n totaal ander inslag as die werke van Koelman. Dié alombekende stigtelike sangbundel staan vierkant binne die piëtistiese vroomheidstrewe, naamlik "Gode te singen in den Geest"⁹¹ om sodoende die harte van vromes te verhef "door eenige sugtingen of gebeden tot den Heere"⁹²; die opmerksame opwekking tot die sanglus; die bevordering van die sanglus deur byeenkomste van Christene tot wedersydse stigting sonder aansien des persoons en welke sangbyeenkomste ordelik moet geskied. Lodenstein maak vryelik van see-metafore gebruik om die sanglus onder eenvoudiges van gees te bevorder. Diesulkes sou ook seevarende seeliede insluit. Die spiritueel-vroom gemoed kom teenoor die verstandsgedrewe lewenshouding te staan. Met die spirituele behoeftes van eenvoudige seeliede voor oog sluit Lodenstein 'n aantal digliedere vir die opvarende seelui in. Sy "Voor-Sang van den Godtvrugtigen Leraar Gerardus Holkenborg, En sijn Huisvrouw Maria van Waalre. Te singen op hare reise na Oost-Indien" (op die wysie van Psalm 103) in twee liedere, spreek die gemoedsbehoefte van opvarendes aan. Dié lofsang vir Gods bewaring en genadevolle bestiering te midde van die ruwe see, onbekende en gevaarvolle oorde en onbekende bestemmings, verwoord die vrome oorpeinsinge onderweg na Oos-Indië.⁹³ Dié beelde uit die eenvoudige, onopgesmukke, ontberings- en gevaarvolle lewe van die seelui sou by aanhoor daarvan selfs die aandag van onverskilliges aan boord getrek het. Schoeman se insluiting van dié bron as nie-voorgeskrewe stigtelike bron sou derhalwe as 'n legitieme aspek by rekonstruksie van die spiritualiteit ter see beskou kan word.

Martinet se *Zeemans handboek* (1720)⁹⁴ verskyn teen die einde van die Kompanjiestyd. Dié boek is (volgens die skrywer) geïnspireer deur die behoefte aan 'n stigtelike leerboek vir jong matrose wat "braaf en bekwaam" stigtelike advies begeer. Die aanbieding geskied in die vorm van aansprake tussen "eene ouden, ervaren" en jong seeman wat 'n suksesvolle loopbaan ter see in die oog het. Die godsdienstige behoeftes van die jong seeman word aangespreek deur 'n hoofstuk oor godsdiens ter see⁹⁵ en gebede vir onder meer die oggend- en aandbyeenkomste⁹⁶, by die lees van 'n preek⁹⁷, voor 'n seeslag⁹⁸ en na afloop daarvan.⁹⁹ Ongeveer die helfte van die bundel bestaan uit stigtelike gebede en

90 J van Lodenstein, *Uyt-spanningen, behelsende eenige stigtelike liederen (...)* (Utrecht: Willem Clerck, 1676). Schoeman (*Skepelinge*, p. 489) verwys spesifiek na die twee gedigte onder die titel "Hert-sterckte in Jehova" in dié bundel.

91 *Ibid.*, pp. 2v-3r.

92 *Ibid.*

93 *Ibid.*, pp. 274-279; 279-282.

94 JF Martinet, *Zeemans handboek* (Amsterdam: Johannes Allart, 1781).

95 Martinet, *Zeemans handboek*, p. 164 e.v.

96 *Ibid.*, pp. 208, 212.

97 *Ibid.*, p. 215.

98 *Ibid.*, p. 221.

99 *Ibid.*, p. 223.

liedere. In die "Zamenspraak over den scheepsgodsdienst" word skoolonderrig, krankbesoekers, stigtelike leesstof, die wysheid van God wat betref die behoefte van mense aan 'n godvrugtige beroep in die seevaart en koophandel te berde gebring.¹⁰⁰ Hier het ons 'n moreel-patriotiese leerboekie in die piëtistiese lyn van die laat-Kompanjiestyd; 'n werkie wat vir voornemende seeliede geskryf is om hul van 'n deugdelike beroep ter see te oortuig. Dit is ook nie bedoel as 'n handboek ter stigting of onderrig vir ervare seemanne is of om hul spirituele behoeftes aan te spreek nie.

Van Dooregeest en Posjager se *Den ryper zee-postil* (1699)¹⁰¹ was – luidens die subtitel – 'n Dopersgesinde preekbundel wat 22 predikasies bevat het, "inhoudende meenigerley Onderwysingen, vermaningen, ende vertroosting in den waaren geloove, na de menigerley toevallen der menschen, voornamentlyck van den Godvreesenden zeeman ...".¹⁰² Dit was veral bedoel vir geloofsgenote wat ter see die voorreg van openbare eredienste gemis het.¹⁰³ Die preke dek 'n wye spektrum van onderwerpe: die korrekte begrip van God se natuur en heerlikheid is die fondament van die ware godsdiens; die see-beroepe is getuïenisse van die werke van die Here, ensovoorts. Die fokus is deurgaans egter op die behoeftes van die gelowige seelui, die vrome aanbidders van God wat van die eredienste op land verstoke is.¹⁰⁴ Daarna volg "eenige Christelyke Gebeden ende Danckseggingen, op den Zeevaart toegepast".¹⁰⁵ Die outeurs se uitgesproke oogmerk is om die vroomheid onder seelui te bevorder, hul geloof te versterk en op die troosryke genade van God te wys. In dié opsigte is dit weinig verskillend van piëtistiese lektuur uit gereformeerde huise van dié tyd en sou ook as preekbundel deur krankbesoekers en vir persoonlike stigting gebruik kon word.

Die piëtistiese saambundeling van uiteenlopende spirituele tekste ter vertroosting en bemoediging van vrome seelui vind tipiese uitdrukking in Stellingwerff se *Stigtelyke zee-man* (1708)¹⁰⁶, saamgestel deur die voorsanger en mede-skooldienaar te Blokzyl – 'n werk wat tydens die aanvang van die agtiende eeu in Amsterdam verskyn het. Die vroom ondertone val reeds by die aanvang van die bundel op.¹⁰⁷ Stellingwerff se vroomheidsoorpeinsinge vind gestalte in 'n omgewing waar ruheid, gebrek aan selfbeheersing en onverskilligheid oor die

100 *Ibid.*, p. 164 e.v.

101 EA van Dooregeest & CA Posjager, *Den ryper zee-postil, bestaende in XXII predication toegepast op den zeevaart (...)* (Amsterdam: Jacobus van Nieuweveen, 1699).

102 *Ibid.*, voorrede.

103 *Ibid.*

104 *Ibid.*, p. 24.

105 *Ibid.*, p. 214 e.v.

106 A Stellingwerff, *Stigtelyke zee-man, lesende en zingende verscheyden noodzakelijke en vermakelijke nieuwe liederen op den zee-vaart passende (...)* (Amsterdam: Jacobus van Nieuweveen, 1699).

107 Stellingwerff, *Zee-man*, ongepagineerd, vers I.

almag van God aan die orde van die dag was.¹⁰⁸ Die outeur laat geen twyfel oor die piëtistiese inslag van sy digsgange nie – veral belydenisse van "Jesus Christus dierbaar Bloed" en sielsversugtinge en -verlange na die "Hemel-kust".¹⁰⁹ Gebede, oggendsange, afskeidsliedere en gedigte, oppermansliedere en liedere vir ander opvarende bootsvolk (soos die "Hoog-bootsmans Lied", liedere vir die stuurman en kwartiermeester), 'n brief van 'n vrou aan haar man en samesprake spreek afwisselend die gemoedsgestaltes van vroom seevarendes aan. Stellingwerf se bundel behoort tot die genre van stemmingsmateriaal wat ter see gebruik is – troosvolle oorpeinsinge vir gemarginaliseerde mense wat 'n leeftyd op die limiete van die sosiale lewe moes deurbring.¹¹⁰

Udemans se *Geestelyck roer van het coopmansschip* (1655)¹¹¹ het die lyn van die vroomheidsdisipline wat by alle skeepsampte, byeenkomste ter see en seemanshandelswyses te lande vereis word, gevolg. As leerboek vir die onderrig in vroomheid in alle lewensomstandighede wat seelui mag teëkom, was Udemans se werk nie vir selfoorpeinsing en studie deur die gemiddelde seelui bedoel nie. Hy bring sy boodskap met verwysing na talle Reformatore en nie-reformatoriese outeurs tuis: Cicero, Julius Caesar, en selfs die antieke Griekse filosoof, Homeros, passeer ter bevestiging van die vroomheidslewe wat vir God welgevallig is, terwyl Reformatoriese skrywers, soos Bucer en Perkins, ook by geleentheid aan die orde kom. Die sentrale gedagte in die *Geestelyck roer* is dat die ampte van onderskeidelik koopmans, matrose en bevelhebbers as sodanig vir God welgevallig is. Die onhebbelikhede waaraan diesulkes hul egter skuldig maak, word op die bladsye van Gods Woord en die geskifte van filosowe as growwe skandes gebrandmerk. Hoerery is een van dié euwels wat wyd onder seelui – selfs diegene wat hulself Christene noem – voorkom. Die gevolge van dié misstand is nie net geestelike smette nie, maar kom ook liggaamlik by die beoefenaars daarvan aan die lig.¹¹² Selfs matrose wat in vreemde hawens hulself aan hoerery skuldig maak, ontsnap nie aan God se blik nie.¹¹³ Omdat afstootlike praktyke onder Christene posvat, "is (dit) met bloedige tranen te beweenen/ dat die gene/ die Christenen genaemt worden/ haren Heere ende Meester niet en kennen/ niet meer dan of sy naer synen naem genaemt en waren ..." ¹¹⁴ In die genre van piëtistiese vroomheidsmateriaal was Udemans se werk 'n populêre leerboek wat predikante en krankbesoekers waarskynlik handig te pas gekom het, om seelui op sosiale euwels en onchristelike gedragswyses attent te maak.

108 *Ibid.*, ongepagineerd, vers III.

109 *Ibid.*, ongepagineerd, vers XII.

110 *Ibid.*, "Oud-matrooslied", vers I, ongepagineerd.

111 G Udemans, *Geestelyck roer van 't coopmans schip (...)* (Dordrecht: Francoys Boels, 1655).

112 *Ibid.*, fol. 83.

113 *Ibid.*

114 Udemans, *Geestelyck roer*, fol. 68.

Verduideliking en opheldering van die inhoud sou noodsaaklik wees. Blote voorlesings sou die deursnee seeman min raak.

Die piëtistiese lied- en rymboek van Claes Jacobsz Wits (1599-1669), *Stigtelyke bedenkinge* (1698)¹¹⁵ – volgens die subtitel: Aendachtige gesangen, leerlyke history sangs gedichten, en sedige bruyloftsliederer – was 'n tipiese vroomheidsboekie vir die jeug om hulle, aan die hand van gesange, van die deugdlike lewe bewus te maak. Dit bevat 'n bonte verskeidenheid gedigte, liedere en rymelary, in die vorm van twisredes tussen gees en vlees; opwekking tot Godsaligheid; oproepe tot bekering (selfs met verwysing na Ameseus se werk oor die gewete); stigtelike vermanings; treursange oor inwendige en uitwendige probleme; klaagliedere oor die mens se natuurlike verdorwenheid; innerlike meditasies en oorpeinsing van Christus se lyding. Die skrywer neem die sondige vlees as vertrekpunt vir sy oproepe tot bekering. Piëtistiese toespelings kom vryelik in die bruidsmistiese tekste voor. Die huweliksmistieke dialoë tussen Christus ("den Vryenden Bruydegom") en sy bruid verwoord Christus se besorgdheid oor die mens se sieleheil, waarop die herbore bruid op Christus se roepstem reageer. Hoewel nie primêr vir die skeepsvaart bedoel nie, kom verskeie skeeps- en seevaart-metafore in die verse voor wat ook die belangstelling van opvarende seelui sou kon wek. Die plastiese en metafoorryke taal sou waarskynlik ook 'n appèl op die ongekultiveerde en geharde seemansgemoed kon uitoefen. As sodanig was dit waarskynlik 'n bron wat suksesvol aan boord gebruik kon word.

4. KANTAANTEKENINGE BY SCHOEMAN SE IMPRESSIONISTIES-HISTORIOGRAFIESE REKONSTRUKSIE VAN NEDERLANDSE SEEMANSSPIRITUALITEIT IN DIE SEWENTIENDE EN AGTIENDE-EEUE.

4.1 Schoeman se historiografiese rekonstruksie van seeman-spiritualiteit op die VOC-skepe

Is Karel Schoeman se historiografiese rekonstruksie van seeman-spiritualiteit aan boord van VOC-skepe legitiem? Schoeman was 'n voorloper van die transnasionale en transkonfessionele tipering van Protestantse piëtisme. Hy het tereg die oog geopen vir die diverse invloede wat aan piëtisme aan die Kaap beslag help gee het. Sy hantering van die seeman-spiritualiteit aan boord van

115 CJ Wits, *Stigtelyke bedenkinge, onledige ledigheid, stigtelyke tydkortinge* (...) (Amsterdam: Isaak van der Putte, 1698).

die VOC-skepe lê op dieselfde vlak. Doperse werke soos dié van Dooregeest en Posjager sou binne die konteks van die – vir die VOC-aanvaarbare – spirituele werke, ter bediening van die opvarende seelui, goedsikks bruikbaar wees. Hoewel Schoeman hom nie aan die konstruktivistiese onderskeid tussen Nadere Reformasie en piëtisme skuldig gemaak het nie¹¹⁶, beteken dit hoegenaamd nie dat die piëtisme deur die sewentiende en agtiende eeu in 'n eenduidige stroom, sonder nuanseringe en wisselende beklemtonings, gevloei het nie. Hoewel nie piëtiste nie, was die ortodokse Switserse verbondspiritualiteit in verskeie opsigte belangrike stimulant vir die individualisering en internalisering van die piëtistiese spiritualiteit. Bullinger en Ursinus was beide ortodokse Protestante wat 'n arasionalistiese spiritualiteit voorgestaan het en in bepaalde gevalle teenoor die Gereformeerde Skolastiek te staan gekom en sterker individualiserende elemente in die Protestantse spiritualiteit geïdentifiseer het, as wat die geval by Gereformeerde teoloë was, wat die dubbele uitverkiegingsleer voorgestaan het. Bullinger en Ursinus se middeweg tussen ekstreem Gereformeerde en 'n Remonstrants-universele versoeningsleer, was die teologiese inslag wat die VOC ten opsigte van die eenvoudige, ongeskoolde en gemarginaliseerde skeepslui aan boord skepe onderweg na oorsese gewestes voorgestaan het – skynbaar 'n praktiese middeweg om die skeepslui spiritueel te bereik. Schoeman se historiografiese rekonstruksie van seemanspiritualiteit aan boord van die VOC-skepe verreken nie dié belangrike kontekstualisering nie. Sy rekonstruksie van sewentiende en agtiende-eeuse seemanspiritualiteit bly dus 'n breë stroom van Ou Testamentiese vroomheidsdogma wat tot formalistiese wetsprediking beperk bly. Die agtergronde vir die toenemende populariteit van die Switserse verbondsteologie in die Lae Lande geniet ook nie Schoeman se aandag nie. Die onbeantwoorde vraag by die leser is immer op die voorgrond: Hoe is dit moontlik dat die teologie van 'n Switserse teoloog, onder die vaandel van die openbare Kerkspiritualiteit van Gereformeerde Nederland, desnoods deur kerk- en staatsowerhede met dwang gehandhaaf is? Aan die opvolgvrage skenk Schoeman ook nie aandag nie: Waarom is Ursinus se Schat-boeck – synde 'n dogmatiese werk oor die Heidelbergse Kategismus – vir eenvoudige skeepsliede gebruik? Waarom is Ursinus se sistematiese kommentaar bo die dogmatiese werke van Nederlandse teoloë verkies en welke doel is daarmee gedien?

Wat betref die oorgang vanaf die ortodokse Protestantse spiritualiteit van Bullinger na die piëtisme, maak Schoeman slegs melding van Adam Westerman (oorlede 1635) se Groote Christelike zee-vaert¹¹⁷, ten spyte daarvan dat die Here XVII reeds in 1662 Westerman se werk van twee na 'n enkele eksemplaar

116 AWG Raath, "Transkonfessionalisme, konstruktivisme en Karel Schoeman oor die Kaapse piëtisme", *In die Skriflig* 51(1), 2017, pp. 1-10.

117 Schoeman, *Skepeling*, pp. 129, 189, 190, 191, 201, 237, 238, 359, 497.

aan boord verminder het.¹¹⁸ Roelof Pietersz (Van Niedek) (1586-1648), Jean Taffin (1529-1602), Simon Goulart (1543-1628), Lodovicus Bayly (1565-1631), Justus Jacobi Bulaeus (toegelaat as predikant in 1601), Martinus Molerus (1547-1606) en Philippus Lansbergius (1561-1632) se werke is opvallend afwesig in Skepelinge. Schoeman se klem op die Ou Testamenties-wettiese kante van die seemanspiritualiteit is slegs 'n aspek van 'n veel dieper en omvattende inslag van die spirituele vroomheidsetos wat ter see bevorder is. Die materiaal wat vir dié doel ter see gebruik is, strek verder as die Ou Testamentiese wetsbeklemtone: Kategismus-verklarings en leerboeke met dié doel voor oë (Lansbergius); piëtistiese Jesus-gesentreerde oordenkingstof (Molerus, Goulart en Pietersz (Van Niedek)); preekbundels vir amptelike kerkbyeenkomste (Justus Bulaeus); meditatiewe verinnerlikingsbundels (Bayly); piëtistiese bekeringsboeke (Taffin).

Lansberg se kommentaar op die Heidelbergse Kategismus het die opvarende predikers 'n omvattende verklaring van die Heidelbergse Kategismus ter hand gegee – 'n leerboek wat die vrae van die Kategismus sistematies hanteer het. Tesame met Ursinus se Schat-boeck, het die seelui geestesvoedsel uit sowel die Ou as Nuwe Testament ontvang. Die eerste vraag van die Kategismus handel byvoorbeeld oor die versoeningsbloed van Christus as troos in lewe en sterwe.

Martinus Molerus se *Wie ein jeder Christen mensch/ das allerheyligste leyden und sterben unsers Herrn Jesu Christi/ in seinem hersen bey sich selbst betrachten ...* vorm deel van die vroeë Jesus-gesentreerde piëtisme wat reeds onder Lutherse ortodokses vaardig was. In die "Vorrede" maak Molerus die leser attent op die heilsame betragting van die lyding en sterwe van Christus en die noodsaaklikheid daarvan om daaglik daarvan bewus te wees.¹¹⁹

Die werklikheid van die dood, wat ter see immer teenwoordig was, is in Goulart se *Veertich tafereelen des doods* ('n vertaling van die Franse werk van I Paneel) in al die angswekkendheid, normaliteit en onontwykbaarheid aan die orde gestel. Die toehoorder word attent gemaak op die werklikheid van die hiernamaals en op die hart gedruk om sy/haar aardse lewe met die oog op 'n ewigheidsbestemming te lei.

In 't Lof onses Heeren Iesu Christi van Pietersz figureer die Jesus-gesentreerde spiritualiteit eweneens sentraal. Dit is naamlik 'n kort verklaring van verwysings na die Here Jesus Christus deur die hele Skrif. Pietersz beklemtoon dat Christus as Middelaar nie alleen in die Nuwe nie maar ook in die Ou Testament verkondig word. Eweneens kan dié werk as deel van die proto-piëtisme van ortodokse Protestantse skrywers gereken word.

Justus Bulaeus se preekbundel beoog om preekstof oor die hele Skrif aan leraars en krankbesoekers beskikbaar te stel. Eweneens handel dit nie uitsluitlik

118 CAL van Troostenburg de Bruyn, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem: HA Tjeenk Willink, 1884), p. 352.

119 Molerus, *Wie ein jeder Christen mensch, vorrede*.

oor Ou Testamentiese onderwerpe nie. Voorts was die populariteit van Bayly se Oeffeninge der Godsaligheyt in Nederlandse Protestantse kringe die resultaat van die transnasionale en transkonfessionele inslag van die piëtisme. Hoewel Bayly 'n ortodokse puritein was, het sy vroomheidsoordenkings en piëtistiese meditasies ook impak op die gemoedere van Nederlandse Protestante gehad.

Taffin se Grondich bericht van de boetveerdicheyt des levens het die bekeringsinslag van ortodoks-piëtistiese vroomheids- en oordenkingsboeke gevolg. Taffin het trouens die piëtistiese wending vanaf die ortodokse gereformeerde spiritualiteit na 'n meer gevoelsmatige-geïndividualiseerde spiritualiteit in Nederland aangevoer.

Gegewe die feit dat bykans die helfte opvarende seelui van VOC-skepe nie Nederlands van oorsprong was nie en al die nie-voorgeskrewe werke deur Schoeman genoem Nederlands van inslag is, is die vraag in watter mate matrose daarmee bekend was, dit kon verstaan en daardeur aangespreek sou kon word. Hoewel Schoeman dus 'n belangrike bydrae gelewer het om die Skolastiek-spitsvondige onderskeidinge tussen Nadere Reformasie en piëtisme in die Nederlands-Protestantse spiritualiteit van die sewentiende en agtiende-eeue te korrigeer, het 'n uitmuntende geleentheid om die piëtistiese inslag van die seemanspiritualiteit in die genoemde tydperk beter te peil en deegliker historiografies te ondersoek, deur die vingers geglip. Talle stamouers van latere Afrikaner-families het as opvarende seelui na die Kaap gekom, is aan die piëtistiese geestesversorging ter see blootgestel en het meestal as arm, werkloos die ruwe werklikheid van marginalisering en isolasie beleef. Was dit die stimulant vir die latere voortstuwings van piëtisme aan die Kaap en in Suid-Afrikaanse pioniergemeenskappe? Het dit die bedding vir die lewens- en wêreldbeskoulike van Afrikaners in die negentiende en twintigste eeu voorberei? Hoewel dié vrae nie binne die bestek van hierdie relaas beantwoord kan word nie, verdien die piëtistiese aanloop ter see veel meer aandag as wat tot dusver besef is en dit wat Schoeman in Skepeling daaraan kon bestee.

4.2 Schoeman se impressionistiese interpretasie van die seemanspiritualiteit aan boord VOC-skepe

Soos sy vroeëre werke waarin die gemarginaliseerde lewensstyl in Suid-Afrikaanse pioniergemeenskappe in beeldryke taal beskryf en deeglik aan die orde gestel is, geskied dit in Schoeman se Skepeling. Schoeman se taalmeesterskap, sy wydoopende en deeglike navorsing oor die seemanslewe verleen aan die teks van Skepeling 'n statuur van geskiedskrywing enig in sy soort. Die ontworpele lewens wat vanweë oorloë, traumatiese ervarings, armoede en mismaakte fortuinsoeke die vleuels van die VOC opgesoek het, konfronteer die leser as 'n harde, maar onontwykbare, werklikheid. Die bejammerenswaardige lewenswyse

ter see, deurlopende bewustheid van die dood, oordraagbare siektes, begrafnisse op dek, lewensbedreigende ervarings van skobbejakkery en brute geweld wat op alle vlakke van die seemanslewe voorgekom het, gee 'n blik van die geïsoleerde verwerking van velerlei trauma wat in die gemoedere van skeepslui opgesluit was. Kortliks: Die seemanslewe van opvarende seeliede na die Kaap en ander bestemmings gee insig in die fisieke en spirituele werklikheid waarin seelui hul bevind het. Die kleinburgerlike marginalisering was die toegangspoort waardeur die grootburgerlik-polities-kerklikes gepoog het om die gelowiges aan boord te bereik en die onverskilliges tot vroomheid, ordelikheid en stabiliteit te rig. Vir sowel die VOC as die openbare Kerk in Nederland was dit belangrik om die ideale van 'n nasionaal-verenigde en welvarende Nederland lewend te hou. Die ortodokse Calvinistiese literatuur sou nie ingang tot dié gemoedere kon vind nie. Verbondsmatigheid en alledaagse vroomheid was die motiewe wat gebruik is om die gewenste doel te bereik; die voorgeskrewe en nie-voorgeskrewe godsdienstige bronne was die spirituele mediums waardeur die oogmerke bevorder en in daede omskep is om die grootburgerlike oogmerke van die Nederlandse Goue Eeu te bereik en in stand te hou.

Pyn, lyding en fisieke en spirituele ontberings werk spiritueel individualiserend, isolierend en marginaliserend. Die sestiende en sewentiende eeu was so 'n ontberingsvolle tydperk in Europa in die algemeen en Nederland in die besonder. Predikante soos Florentius Costerus (1635-1703) (in sy *Nederlandts vloek en zegen en dessels re-unie (1739)*)¹²⁰ het die ontberings aan gebrekkige boetvaardigheid toegeskryf. In sy predikasies oor Psalm 105 vers 5 tabuleer Costerus die ellendes waaraan Nederland vir etlike dekades blootgestel is. Dit sluit in die oorlog teen Engeland, waartydens laasgenoemde in die jaar 1666, 150 Nederlandse koopvaartskepe aan die brand steek¹²¹; oorlog met Swede wat die Oosseehandel swaar tref; 'n viervoudige stryd waarin Nederland in 1672 gewikkeld raak teen Engeland, Frankryk, Münster en Keulen¹²²; seerowery wat talle menselewens en skepe eis¹²³; die sterwe van nasionale leiersfigure soos die seeheld Maarten Harpentsz Tromp¹²⁴; natuurrampe wat Nederland in 1654 en 1660 tref¹²⁵; swaar onweer wat in Augustus 1673 verskeie kerke en torings tref en laat afbrand, sodat, "kinderen hun ouders beterschap beloofden en losbollen en andere grote zondaren tot een openlijke belijdenis van hun zonden kwam"¹²⁶;

120 F Costerus, *Nederlandts vloek en zegen (...)* (Deventer: Marinus de Vries, 1739).

121 *Ibid.*, p. 17.

122 *Ibid.*, p. 27 e.v.

123 *Ibid.*, p. 21 en *Nieuwe vloek ofte verhael van Gods oordeelen (...)* (Deventer: Marinus de Vries, 1739), p. 97.

124 Costerus, *Nederlandts vloek en zegen*, p. 18.

125 *Ibid.*, p. 20.

126 K Exalto, *Beleefd geloof. Acht schetsen van Gereformeerde theologen uit de 17e eeuw* (Amsterdam: Ton Bolland, 1974), p. 150.

groot oorstromings wat in 1654 tot waternood in groot dele van die land lei¹²⁷; die brand van 1654 wat in Den Ryp minstens 430 huise en pakhuse vernietig¹²⁸; die lang winter van 1675¹²⁹; plaë van muiise, bek- en klouuseer; uitbrake van pes wat in 1655, 1663 en 1665 duisende lewens eis¹³⁰ – alles tekens, skryf Costerus, van God se oordele oor 'n onbekeerde Nederland.

Onder opvarende seelui was gevare en die dood immer aanwesig – faktore wat enersyds tot groter spirituele toewyding gelei en onder reeds onverskilliges toenemende ongeërgdheid meegebring het. Verskeie van diegene wat wonder bo wonder 'n skipbreuk oorleef of ander skeepsrampe ontkom het, benut die geleentheid om hul spirituele verdieping ter vermaning aan 'n breër leserspubliek bekend te stel. Willem Bontekoe se joernaal is deurspek van lofprysing en dankuitings aan God vir sy wonderbaarlike uitredding na 'n brand en skipbreuk.¹³¹ By die skipbreukbeskrywings van Dirk Alberts Raven, wat 'n skeepsramp oorleef en van die wrak gered is, is 'n lofdig ingesluit: "Siet haer swerven op het wrack/ Vol ramp en ongemack/ Maer beschouwt van al het end'/ Hoe de Heer de saeck wendt ..." ¹³²

Die afgesonderde en gemarginaliseerde drywende gemeenskappies ter see, het nie alleen uit skeepslui en -offisiere bestaan nie, maar ook uit die sieketroosters wat die spirituele versorging van die seevarendes moes behartig. Dié geestelike versorgers het eweneens onder die juk van allerlei moeilikhede en rampe gebuk gegaan. Seyger van Rechteren se *Journal ghehouden* (...) op zijn gedaan vojagie naar Oost-Indien (1639)¹³³ en Jacob Francken se *Rampspoedige reize van het Oost-Indische schip De Naarstigheit* (1761)¹³⁴ is twee voorbeelde van talle outobiografieë van krankbesoekers wat soortgelyke ellendes en rampe moes trotseer.

Isolasie en marginalisering word ook deur die skeidslyne tussen kleinburgerlikes versterk. Die piëtistiese skrywer Cornelis van Niel (c. 1610-1670), se *Donderslag der Godloosen*, ontboesem dat hy as 'n ou Indië-vaarder vanweë die gevloek en geskel aan boord selfs sy ore moes toestop uit vrees dat God die skip sou laat vergaan – 'n gebeurtenis wat spoedig daarna verwerklik is.¹³⁵

127 Costerus, *Nieuwe vloek*, p. 111 e.v.

128 Costerus, *Nederlandts vloek en zegen*, p. 19.

129 Costerus, *Nieuwe vloek*, p. 98.

130 Costerus, *Nederlandts vloek en zegen*, pp. 19, 22, 25.

131 W Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz Bonte-Koe van Hoorn* (...) (Amsterdam: Joost Hartgers, 1648), p. 8 e.v.

132 DA Raven, *Journal ofte beschrijvinghe/ van de reyse ghedaen (...) na Spitsbergen* (Amsterdam: Joost Hartgers, 1648), p. 60.

133 S van Rechteren, *Journal ghehouden op de reyse ende wederkomste van Oost-Indien* (...) (Zwolle: Ian Gerritsz, 1639).

134 J Francken, *Rampspoedige reize van het O.I. schip De Naarstigheit* (...) (Haarlem: J. Bosch, 1761).

135 C van Niel, *Donder-slag der Godloosen* (...) (Amsterdam: Weduwee van G. de Groot, 1719), pp. 93-94.

Persoonlike deurlewing van rampe en trauma het die mentaliteitsafstand tussen gelowige en ongelowige kleinburgerlikes vergroot. Krankbesoeker Johannes van Kerckhoven se *Wijtloopig breede en waaraachtige beschrijvinge van de ongeluckige voyage van 't schip Aernhem (1664)*¹³⁶ beskryf die bykans bomenslike stryd en ontberings van ongeveer honderd skipbreukelinge van die Oos-Indiëvaarder Aernhem wat in 1661 vergaan en die oorlewendes doberend ter see gelaat het. Tydens die skepeling se oorlewingsstryd was Kerckhoven en sy twee seuns, twaalf en veertien jaar oud onderskeidelik, genoodsaak om hul dors met hul eie urine te les en moes aanskou hoe verskeie mede-oorlewendes lewend oorboord gewerp word om die oorblywende bemanning te red: 'n geestelikversteurde bottelier, 'n gestremde grysaard, 'n Portugees en 'n swart slaaf. Nadat die oorlewendes op 'n eiland bestendig is, moes Van Kerckhoven tot sy ontnugtering ervaar dat talle van die oorlewendes verwilder was en sy prediking geminag het.

4.3 Die voortplanting van die piëtistiese ego-kultuur aan die Kaap

Karel Schoeman se beskrywing van die verbredende piëtistiese ego-kultuur aan die Kaap, was pionierswerk.¹³⁷ Die uitdyende voortgang van die piëtisme onder Nederlandse en Duitse afstammelingen van piëtisties-geneigdes is deur die Kaapse ruimte waarbinne hul tereggekome ondersteun en die naatlose web wat diesulkes verbind het, het ten spyte van eksterne invloede van Romantiek en Metodisme, kontinue voortgang gehad. Marginalisering het eweneens die agttiende-eeuse samelewingsprofiel aan die Kaap gekenmerk en politieke, kerklike en sosio-maatskaplike verdelingslyne is vanaf die Europese moederlande voortgesit. Voorts is grootburgerlike maghebbers en die petit bourgeoisie steeds deur onoorbrugbare verdelingslyne geskei. Soortgelyk as die politieke en kerklike verdeeldheid in Middeleeuse Duitsland en die sewentiende-eeuse Nederlandse samelewing, het die trekboerbeweging en die eerste vyf dekades van die negentiende-eeu die motiewe van introspektiewe individualisering, weerstand teen politieke en kerklike marginalisering en die neiging tot geestelike emansipasie van aardse gesagsdraers voortgesit. Die prekonseptuele matriks wat dié denk- en lewenshouding gedra het, was individualisties-transkonfessioneel, emosioneel-ekstasies, 'n hunkering na spirituele selfbemaagtiging en het 'n mistiek-getinte ego-kultuur vertoon. Die piëtistiese lewenshouding het belangrike implikasies vir latere geslagte pioniers gehad – tendense wat tekenend

136 J van Kerckhoven, *Wijtloopig breede en waerachtige beschrijvinge van de ongeluckige voyage van 't schip Aernhem (...)* (Amsterdam: Jacobus van der Fuyck, 1664).

137 Raath, "Transkonfessionalisme ...", pp. 1-26. Kyk ook "Holistiese, konstruktivistiese en Kaapse piëtisme: 'n spiritueel-historiografiese studie van piëtistiese tendense aan die Kaap, 1700-1850", *Tydskrif vir Christelike Wetenskap* 53(4), 2017, pp. 93-114.

van die ontluikende pionier-etos en kollektiewe selfbewussyn onder binnelandse pioniers geword het. Die kleinburgerlike geneigdheid was dié wat Werner Mahrholz ook by Duitse piëtiste van dié era bemerk het: "Starrsinnig hält der Kleinbürger fest am Titelchen der Gesetzes; ohne Liebe zum Fremden verheißt er sich in seine gewohnten Vorstellungen; moralisch bis zur Pedanterie lässt er jeden Übertreter alter und deshalb geheiligter Vorschriften diese 'Sünde' entgelten; weltfremd bis zur Beschränktheit sucht er diesen Mangel an Weltläufigkeit und Welterfahrung durch Besserwissen und Eigensinn zu verdecken und wehrt sich so gegen die feindliche Welt. Seine Innigkeit aber überstrahlt alle diese Nachteile des Kleinbürgers."¹³⁸ Aan die Kaap sou dié geneigdheid 'n ragfyn naatlose web van godsdienstige, politieke, sosiaal-maatskaplike en etiese verbindingslyne vertoon: mistieke introspeksie, individualisme, worsteling om spirituele selfbemaatiging en 'n spirituele ego-kultuur met melancholiese trekke sou mettertyd 'n eie stempel op die godsdienstige ervaring afdruk; republikeinse sentimente, 'n afgrensing van die grootburgerlike maghebbers – hetsy die VOC of Britse koloniale owerhede – het die gang van politieke handelswyses bepaal; eiewilligheid, kritiese afstand op vreemdelinge en andersgesindes het die sosio-maatskaplike lewensstyl gekenmerk, en moralistiese pedanterie sou die etiese pioniersingesteldheid vergesel¹³⁹ – tendense wat eers teen die middel van die negentiende-eeu spore van 'n opkomende grootburgerlike nasionale bewussyn onder invloed van die Romantiek vertoon het; hoedanighede wat tot in die 21ste eeu met wisselende vlakke van intensiteit op die genoemde terreine effek sou hê en die ideologiese inslag van die pionier-etos aan die limiete sou kenmerk. Die kollektiewe mentaliteitsprofiel wat onder binnelandse pioniers vaardig was, sou vir geslagte 'n rigtinggewende invloed op die godsdienstige, politieke, sosio-maatskaplike lewe en die etiese ingesteldheid van Afrikaners uitoefen en merkwaardige spirituele energie ontlai ter oorkoming van die uitdagings wat hul voortbestaan in Afrika gebied het.

138 W Mahrholz, *Deutsche Selbstkenntnisse. Ein Beitrag zur Geschichte der Selbstbiographie von der Mystik bis zum Pietismus* (Berlin: Furche Verlag, 1919).

139 Kyk AWG Raath, "Hendrina Cecilia Kruger se godsdienstige metaliteitsprofiel in haar mistieke oordenkingsbundel (ca. 1750-1810) uit die trekboertyd", *Hervormde Teologiese Studies* 71(1), 2014, pp. 1-10; "Petit bourgeoisie, female piety and mystical Pietism on the South African frontier, 1760-1860", *Studia Historiae Ecclesiasticae* 40(1), 2014, pp. 95-116; "Tropologiese Hoogliedmetafore en vroulike mistieke piëtisme in Suid-Afrikaanse pioniersgemeenskappe, 1760-1860", *Hervormde Teologiese Studies* 72(3), 2016, pp. 1-9; "Bevinding en geestelike verlatung op die limiete: Die historiese en teologiese kontekstualisering van die pioniersvrou Hester Venter (ca. 1750-c1830) se *Ondervindelijke Bekeeringsweg*", *Hervormde Teologiese Studies* 60(4), 2004, pp. 1449-1489; "Eensaam in die Voortrekkergemeenskap: Askese en geloofsbeleving in die teologie van die Voortrekker vrou Susanna Smit (1799-1863)", *Hervormde Teologiese Studies* 59(1), 2003, pp. 121-150; "Die neerslag van die Kaapse piëtisme in Susanna Smit (1799-1863) se godsdienstige dagboeke", *Tydskrif vir Christelike Wetenskap* 53(3), 2017, pp. 1-26; "Die piëtistiese ego-profiel van pioniersvrou Anna Elizabeth Steenkamp (1797-1891) in twee weergawes van haar 'Joernaal' uit die Transoranje", *New Contree* 77, 2016, pp. 1-24.

5. SAMEVATTING

Karel Schoeman se transkonfessionele benadering tot piëtisme-navorsing in Suid-Afrika kan as 'n hoogtepunt in vroeë Kaapse spirituele navorsing beskryf word. Sy akonstruktivistiese tipering van die sewentiende en agtiende-eeuse piëtisme in Suid-Afrika het die oog vir die komplekse interaksie van verskeie piëtistiese strominge in die vroeë Kaapse spiritualiteit geopen. Voorts het Schoeman se navorsing oor vroeë vroue-spiritualiteit in Suid-Afrikaanse pioniergemeenskappe belangrike perspektiewe vir die studie van die intellektuele geskiedenis van pionierederssettings in ons land geopen. In Skepeling gaan Schoeman histories 'n stap terug: hy beskryf die seemanslewe van opvarende VOC-skepeling wat hulself ter see begeef en uiteindelik in oorsese gewestes (soos die Kaap die Goeie Hoop) gevestig is. Schoeman bied sy werk aan as 'n impressionistiese betragting van die lewensomstandighede – ook die godsdienstige – aan boord VOC-skepe. Wat die spirituele lewe betref, word twee aspekte van Schoeman se navorsing in Skepeling ondersoek: enersyds die historiografiese rekonstruksie van die seemanspiritualiteit van die betrokke seelui; andersyds die impressionistiese interpretasie van die marginaliserende faktore wat aan die seemanslewe 'n tipiese karakter verleen het.

Die historiografiese rekonstruksie van sewentiende en agtiende-eeuse seemanspiritualiteit in Skepeling gaan mank aan 'n diepgaande identifisering van die kleinburgerlike spirituele etos wat onder opvarendes van VOC-skepe vaardig was. Hoewel die kleinburgerlike seelui as geheel teenoor die grootburgerlike besitters- en invloedsklas te staan gekom het, was duidelike verdelingslyne by eersgenoemdes te bespeur: enersyds diegene wat deur verinnerliking van die spirituele vroomheidsbediening van die tyd tot groter spirituele innigheid en individualisering gebring is, andersyds hulle wat slegs deur eksterne dwang betueel kon word. Die intensivering van spirituele vroomheid gaan hand aan hand met die opbloeiende piëtistiese vroomheidsspiritualiteit by die aanvang van die sewentiende-eeu. Dié opbloeï is voorafgegaan deur die popularisering van die Switserse verbondsteologie (en die neerslag daarvan in Nederland) en die Jesus-gesentreerde spiritualiteit wat in ortodokse Lutherse kringe opgebloeï het. Die geestelike versorging van opvarende skeepslui van VOC-skepe na oorsese gewestes, staan by die samevloeiing van dié strominge in die voorgeskrewe spirituele literatuur aan boord die skepe. Die rampe, ellendes en persoonlike ontberings van opvarendes het die spirituele marginalisering, isolasie en individualisering van die geesteslewe van opvarendes beklemtoon. Andersyds het die gemarginaliseerde bestaan van opvarendes onder 'n beduidende deel van die skeepslui tot groter sosio-maatskaplike verwydering en ongeërgdheid gelei. Die teologiese werke wat ter versorging van die seelui gebruik is, gee blyke van die uitdagings wat die VOC in dié verband in die gesig gestaar het. Karel Schoeman se historiografiese rekonstruksie is nie volkome geslaagd nie in soverre dit nie

voldoende met die onderskeie genres van spirituele werke rekening hou nie. Die inheemse vorm van piëtisme wat aan die Kaap sou ontwikkel was die resultaat van twee invloedryke teologiese strominge van die sewentiende eeu: enersyds, die gereformeerd-ortodokse verbondslin; andersyds, die Jesus-gesentreerde Lutherse ortodoksie. Van eersgenoemde maak Schoeman tersyde melding; laasgenoemde geniet geen aandag in Skepeling nie. Voorts word publikasies ter reconstruksie van dié piëtistiese spiritualiteit gebruik wat vir die meeste van die gemarginaliseerde geïsoleerde skepeling ontoganklik en vreemd sou wees. Die transnasionale en transkonfessionele hartaar van die Kaapse piëtisme – werk waarvoor Schoeman alle erkenning verdien – het in Skepeling versand en 'n uitsonderlike geleentheid om die oorspronge en inslag daarvan nader te bepaal het derhalwe deur die vingers geglip.

Die gemarginaliseerde opvarendes van VOC-skepe in die sestiende en sewentiende-eeu was 'n identifiseerbare groep kleinburgerlikes wat ter bereiking van die grootburgerlike ideale en doelwitte van die Nederlandse welvarendes 'n belangrike deel van die Nederlandse gemeenskap gevorm het. Hul marginalisering het ook na die spirituele lewe uitgekring. Die geestelike versorging van dié skeepslui het eiesoortige uitdagings gebied: gekykte gereformeerde dogmatiese werke was vir hul bykans onverstaanbaar, bekwame predikers om dit toe te lig was skaars en diepsinnige teologiese diskoerse sou nie toegang tot hul spirituele gemoedsgestaltes kon vind nie. Die verbondliteratuur van die Switserse teoloog, Heinrich Bullinger, en sy navorger, Zacharias Ursinus het dié leemte aangevul.

Schoeman se impressionistiese betragting van die marginalisering, isolasie en individualisering wat seelui te beurt geval het, bied 'n omvattende beskrywing van die omstandighede wat die spirituele gemoedselewe van seelui gevorm en beslag gegee het. Sy deurtastende bronne-onderzoek getuig van geskiedskrywing op die hoogste vlak. Die krankbesoekers wat aan boord VOC-skepe was, het egter ook deel van dié gemarginaliseerde kleinburgerdom, wat as gemarginaliseerde eiland in 'n see van sosio-maatskaplike misstande rondgedryf het, gevorm – 'n aspek waaraan Schoeman meer aandag kon skenk. 'n Beduidende getal stamvaders en -moeders van Afrikaanssprekende families het as kleinburgerlik-gemarginaliseerdes na Suid-Afrika gekom. Hoewel die spirituele verband tussen die opvarendes en die vroeë koloniste aan die Kaap nie in Skepeling ondersoek word nie, lê die werklikheid voor die hand: Afrikaners het deels uit dié vloekende, swetsende, vegtende en piëtisties-geneigde potpourri ontstaan. Lê daarin deel van die verklaring vir die spirituele skeidslyne wat later in die Afrikaner se sosiale en politieke geskiedenis so sterk op die voorgrond sou tree? Het die sug na verhewe grootburgerlike lewenswyses en -doelwitte in 'n latere historiese epog nie uiteindelik die kleinburgerlike spirituele etos vervals, of dermate verduister, dat die geesteskrag van Afrikaners – soos met die Nederlandse Goue Eeu – saam met hul kerklike en politieke doelwitte skipbreuk gely het nie?